

Papp Imre

Gazdaság és társadalom a frank birodalomban Nagy Károly korában

1. A létfenntartó gazdaság

A VIII. század végére Nagy Károly hódításai révén a frank birodalom Európa legnagyobb államává vált. A Regnum Francorum a Pireneusoktól az Elbáig, az Északi-tengertől Lombardiáig igen eltérő természetű régiókat és népeket foglalt magába. A kereszténység és a frank közigazgatási rendszer elterjedésével részlegesen ugyan integrálta az egyes népeket, régiókat, s ezzel gazdálkodásukat is alakította, de történeti tradícióikat csak legfeljebb módosítani volt képes. A birodalom gazdasága egy dologban képezett egységet: minden területe és népe a mezőgazdaságból tartotta fenn magát. Abban viszont, hogy milyen módon állították elő a javakat a földből, s milyen társadalmi állapotokat hordoztak, már jelentős különbségek adódtak.

A birodalom területének zöme az V. század utolsó harmadáig a nyugat-római rendszer keretébe tartozott, így a germán népek berendezkedése mellett a római örökség is jelentősen befolyásolta a gazdaság és a társadalom arculatát. Az antik gazdaság Európában a III. században érte el prosperitásának csúcsát, majd a IV–V. században hanyatlás következett be, részben még a barbár inváziók előtt, részben az inváziók következtében. A római Nyugat, amikor a barbár népek előzőnlőttek, már túljutott gazdasági prosperitásán. A római gazdaság azonban nem omlott össze teljesen. A Földközi-tenger medencéjére épülő, onnét kiágazó antik távolsági kereskedelem is fennmaradt, csupán volumene csökkent, s az európai kereskedőket szírek, görögök, zsidók váltották fel.

A kelet-római birodalom gazdaságának VI. századi fellendülése a VI. század végére, VII. század elejére Galliának is utóvirágzást hozott. A kereskedelmi útvonalak újjáéledtek, a római utánzatú aranypéNZ forgalma megnövekedett, a híres Marculf-féle formuláskönyv szerint a vámhelyek a Földközi-tengertől az Északi-tengerig ismét elszaporodtak. A kereskedelem megélénkülése a római utak részleges felújításával járt. A híres-hírhedt Brunhilda királyné az utak karbantartását szorgalmazta.

A VII. század második felében azonban fordulat következett a nyugati gazdaság történetében és a század végére lezárult az antik gazdaság utóvirágzása, véget ért az ún. antik középkor. Az „igazi” koraközépkor épp a leendő Karoling-dinasztia felemelkedésének idején köszöntött be. A hanyatlás szintén a Mediterrán felől érkezett. Galliából eltűntek a bizánci pénzek és a keleti áruk, a források elhallgattak a kereskedőkről, a galliai aranypénzek pedig egyre ritkábbá váltak.

A hanyatlás okait illetően a történetírásban nem született egységes magyarázat. A XIX. század végi – XX. század eleji művek még nem ismerték a VI–VII. századi utóvirágzást, s úgy tartották, hogy az antik gazdaságot a népvándorlás hullámai pusztították el. Nyugat-Európa az V. század végére a primitív mezőgazdasági termelés szintjére zuhant le. Az 1930-as évek közepén H. Pirenne belga történész megdöntötte ezt az elképzelést a már vázolt antik középkori gazdasági fellendülés felfedezésével. Szerinte az antik gazdaság utóvirágzását a VII. századi arab invázió törte meg, miután elzárta a Nyugatot a Földközi-tenger térségétől, a korabeli világ legfejlettebb kereskedelmi–gazdasági rendszerétől. Így a születő Karoling-birodalom egy szárazföldi, természetes (természeti) gazdálkodásból élő berendezéssé vált.

Az utóbbi évtizedek gazdaságtörténései (F. Lot, R.-H. Bautier, E. Perroy, G. Fourquin stb.) óvatosabban fogalmaznak az iszlám hódítás hatásáról. A VI–VII. századi fellendülést nem csupán az iszlám hódítás törte meg, hanem a bizánci gazdaság visszaszorulása is. Másrészt csupán utóvirágzás volt, vagyis törekeny lábakon állt, nem hatotta át eléggé a galliai gazdaságot. Harmadrészt, az összeomlás nem biztos, hogy olyan éles volt, mint ahogy a meglévő néhány forrásból következtetni lehet. A Karoling-kor első századát a szakirodalom sokáig helytelenül bélyegezte meg a teljes „kereskedelemlétküliség”, a természetes gazdálkodás jelzővel.

A szakirodalom sokféle nézőpontjának azonban van közös vonása. A Karolingok korától az európai Nyugat gazdasága az antikhoz és a majdani, XI–XIII. századi klasszikus középkor virágzó gazdaságához képest más természetű volt, a pénznek, a kereskedelemnek és a városnak jóval kisebb szerep jutott. Kérdés, hogyan nevezzük a Karoling-kor gazdaságát? Amióta Br. Hildebrand (1864) megalkotta a természetes gazdálkodás fogalmát, a legtöbb kézikönyv és tankönyv szinte napjainkig használta. A fogalom a pénzgazdálkodás és az árutermelés tagadására született. Az európai gazdaság olyan gazdálkodási egységekből (urasági gazdaság és paraszti telki gazdaság) állt, melyek csupán önmaguk szükségleteit voltak képesek kielégíteni.

A természetes gazdálkodás létét a szakirodalom az 1930-as évektől kezdte kétségbe vonni. Az osztrák A. Dopsch szerint nincs olyan korszaka a középkori gazdaságnak, mely a természetes vagy a zárt jelzővel jellemezhető lenne. A pénzgazdálkodás és az árucsera a római kortól megszakítatlanul létezik. Dopsch szélsőséges tagadásához képest körülményesebb cáfolatok is születtek. A francia M. Bloch, és nyomdokain napjaink történészei a természetes gazdaság–pénzgazdaság szigorú szembeállítását, elkülönítését áldilemmának tekintik. Ezek szerint az árucsera és a pénzgazdálkodás a VII. század végétől kezdődő korszakban sem hiányzott. A csak természetes gazdálkodás léte a vasfegyverek, az ékszerek, a fűszerek, a tőmjén, a só- és borfogyasztás teljes hiányát jelentette volna, hisz ezeket nem lehetett akárhol előállítani. A Karoling-kor azonban használt vasfegyvert, az emberek fogyasztottak bort, sót, fűszert és a pénz sem hiányzott a gazdaságból. A természetes és zárt gazdaság fogalmát tágran kell értelmezni, a saját szükségletre való termelés nem zárta ki a cserekapcsolatokat. Sem az urasági gazdaság, sem a telki gazdaság nem tudta hiánytalanul újratermelni a létfenntartás feltételeit, legfeljebb

törekedett erre. A Karoling-kori gazdaság képes volt alkalmasszerűen vagy bizonyos termékek esetében rendszeresen fölösleget termelni. A termékek cseréje leggyakrabban fémpénzzel vagy a nemesfémet helyettesítő egyéb különleges áruval („pénzzel”) — pl. borssal, posztóval — történhetett. Az áruforgalom lanygulása miatt azonban a nagy értékű aranypénz nem tudta betölteni szerepét.

Helyébe a VIII. század közepétől az ezüstpénz lépett. Nagy Károly értékálló ezüstdénárja a Mediterraénummal való szakítást és a Karoling-birodalom keretében születő középkori Európa pénzügyi önállóságát fejezte ki. Az ezüstdénárnak a távolsági kereskedelemben ugyan nem volt nagy értéke az arab és bizánci pénzek mellett, viszont Európa nyugati régióiban értékmérő, értékőrző és fizetési eszköz szerepét egyaránt betöltötte. Kétségtelen, hogy fizetési eszköz szerepe volt a legkisebb, de nem hiányzott. A formuláskönyvekből több adásvételi szerződést ismerünk. Tudjuk például, hogy a corbie-i apátságban a vándoroknak elemőzsia mellett egy-két dénárt is adtak.

Az áru- és pénzviszonyoknak, az esetleges termékfölség áruba bocsátásának a VIII–IX. századi közlekedési–szállítási feltételek nem kedveztek. A római kor óta e téren jelentős romlás következett be: karbantartás és szakismeretek híján a római utak, hidak, kikötők tönkrementek. A biztonságosan hajózható folyókat leszámítva a szárazföldön rendkívül nehéz volt a közlekedés. Megrakott szekeret száraz időben is csupán 30–40 km-re húzták el naponta az ökrök. Tengeren a part menti hajózás ugyan gyorsabb volt, naponta 100 km-t is meg lehetett tenni, a hajózáshoz azonban nagyon kevesen értettek. Szárazföldön rakomány nélkül lóháton volt a legkönnyebb közlekedni, ezért a társadalom felső rétege egyszerűen ellovagolt a birtokain megtermelt javakhoz.

A római és az antik középkorhoz képest szűkösebb piacviszonyok alig ösztönöztek feleslegtermelésre, s maga a termelés több ágazata (pl. gabonatermelés) is alig volt képes rendszeresen áruba bocsátható felesleget előállítani. A megtermelt javak többnyire a földműves és uraság eltartásához, a katonaiállításához voltak csak elegendők. A mezőgazdaság termelési lehetőségeit a népességszám — mint szükségleteket keltő tényező, s mint munkaerő —, a technikai színvonal és a természeti feltételek határozták meg. Ami az utóbbiakat illeti, a nagy kiterjedésű birodalomban meglehetősen változatosak voltak. Az északi, északnyugati és keleti régiókat többnyire hatalmas erdőségek borították, termékeny talajjal, amelyet azonban csak jó technikai eszközökkel lehetett rendesen megművelni. Gallia nyugati területei gyengébb talajadottságukkal inkább csak állattartásra voltak alkalmasak. Délen a Mediterráneumban a feltételek ismét kedvezőbbek voltak a földműveléshez, a könnyen megművelhető talaj miatt. A birodalomban jóval kevesebben éltek — talán 14 millióan? —, mint a római rendszer fénykorában (kb. 27 millióan). A népességet állandó járványok (bubópestis, disenteria, rosszultápláltság stb.) és gyakori éhínségek tizedelték. A viszonylag ritka népesség azonban rendkívül egyenlőtlenül oszlott el térben. Zöme a könnyen művelhető, porhanyós talajú folyó völgyekben telepedett le. Itt előfordulhatott 30–40 fő/km²-es népsűrűség is, míg a nagy folyóktól távolabb 9–10 fő élt km²-enként, a hegyvidékeken és az erdőségekben pedig csupán néhány fő. Nagy, alig lakott térségek

váltakoztak sűrűn lakott kis régiókkal. A településrend alapján arra következtethetünk, hogy a Rajna–Loire közötti régióban, a Rhône–Saône völgyében és a Mediterrán partvidéken élt a népesség zöme.

A kor mezőgazdasága igen lassan változott, többnyire ugyanazon technikával és művelési eljárásokkal termelt, mint a Merovingok alatti évszázadokban. A ritkán lakott vidékeken az erdőégetéses és a talajváltó művelési rendszert alkalmazták. A volt római területeken leginkább a kétnyomásos gazdálkodást ismerték. Három nyomásban csak néhány nagy kolostori gazdaság művelte a földet. A három „mensára”, az apát, a szerzetesek és a szegények, betegek asztalára termelő kolostori gazdaságoknak előre meghatározott szempontjaik voltak. A szerzetesi regulából ismerhetjük, hogy a táplálkozásban a növényi eredetű étek játszottak főszerepet. A megszabott táplálkozási rendhez igazították a termelést, ezért a szántó részesezése nagyobb volt a határból, mint más gazdaságokban. Még a jól kezelt uralkodói birtokokon is a szántó legfeljebb a határ egyharmadára terjedt ki. Mivel elegendő föld állt rendelkezésre és a munkaerő is kevés volt, a háromnyomásos gazdálkodás széles körű elterjedése még nem mehetett végbe.

A szántóföldi kultúrákon (gabonafélék) túl szinte minden olyan növényt, gyümölcsöt ismertek, melyet már a rómaiak is hasznosítottak. A Capitulare de villis hetvenkét haszonnövényt, főzelék-, zöldség- és fűszerféléket, valamint tizenöt gyümölcsféléseget sorolt fel. Az ókor virágzó kertkultúrája azonban többnyire elpusztult a VIII. századra. Egyedül a szőlő képviselte az intenzívebb termelést. A szőlőművelést és a borkészítés mesterségét a kolostori gazdaságok közvetítették a barbár népek felé. A földművelési rendszerekből arra következtethetünk, hogy néhány sűrűn lakott vidéket és a kolostori gazdaságokat kivéve az állattartásnak nagyobb súlya volt a megélhetésben, mint a szántónak. Már az ókori szerzőktől tudjuk, hogy a gallok a lótenyésztés mesterei voltak, s a frankok is nagy becsben tartották lovaikat, különösen a lovas haderő szerepének megnövekedésével. Irminon apát polyptychiája szerint az ökör mindig ekét és szekeret vontat, a ló embert és málhát szállít. A legelterjedtebb igás állat a szarvasmarha volt, melynek húsát, tejét és bőrét is hasznosítani lehetett. Tartását azonban északon a téli, a Mediterráneumban a nyári takarmányhiány korlátozta. Délen igen kevés marhát tartottak, öszvér és szamár pótolta. A kiterjedt erdőségek miatt a déli vidékeket nem számítva a sertés volt a leggyakoribb haszonállat. A régészeti leletek szerint Észak-Galliában az állatállomány 39 %-a sertés, 22 %-a szarvasmarha, 17 %-a juh, 6 %-a ló, 5 %-a kecske volt. 11 %-ot nem lehet azonosítani.

A földművelésben a kézi szerszámok mellett az ökör vontatta eke volt a legfontosabb technikai eszköz. A több évezredes múltú ekének a talajadottságokhoz való igazításából sok válfaja született. A mediterrán és a folyóvölgyi talajok szántásához szimmetrikus túróékét használtak. Ilyen volt a római eredetű aratrum és a germán népek ekéje is. A frankok szintén aratrumnak hívták ekéjüket. Az ekefej a földet csupán feltúrta, de nem forgatta meg. Nem kizárt, hogy a Karoling-kor néhány nagygazdasága használta az ókor óta ismert aszimmetrikus, a földet megforgató taligás ekét, a carrucát is, melyet a germán nyelvű vidékeken Pflugnak neveztek. Irminon apát polyptychája utal ilyen, hat ökör vontatta eketípusra. A

kezdetleges földművelés a hozamokban tükröződött leginkább. A termést ráadásul az időjárás is erősen befolyásolta. Északnyugaton a túl bő csapadék, délen a szárazság volt a jó termés legnagyobb ellensége. Mai értelemben vett terméshozamokat nem tudunk számítani. Csupán néhány feljegyzés maradt az utókorra az elvetett mag és a betakarított termés mennyiségére vonatkozóan. A 810–820 között keletkezett Brevium exemplából (mintapélda földjegyzésekre) négy észak-galliai királyi birtok maghozamát ismerhetjük meg. Ezek szerint a tönkölybúzából 1 mag 1,8 magot termelt, a közönséges búzából 1,7-et, az árpából 1,6-ot és 2,2-t, a rozs 1,6-ot, a zab 1-et. Lehetséges, hogy ez a kevés adat rossz termésű évekből származott, s így a leggyakoribb maghozamok valamelyest magasabbak voltak. Bár mennyire is szépítjük azonban, az kétségtelen, hogy a szántóföldi hozamok igen alacsonyak voltak. Nem csoda, hogy kevés fölösleg keletkezett, s hogy a földművestársadalomba beleivódott az éhínségtől való állandó rettegés.

Ez a népesség többsége számára csupán a létfenntartást biztosító gazdaság nem volt teljesen mozdulatlan. H. Pirenne véleményét, mely szerint a középkor mélypontja Nagy Károly kora volt, a történetírás sem osztotta maradéktalanul. A Dopsch Nagy Károly korát egy virágzó periódusnak írta le. Bizonyításához nem elégségesek a források, s valószínű, hogy a kulturális virágzásnak, a „Karoling-renaisszánsznak” nem volt olyan látványos gazdasági megfelelője. Csupán az az állítás kockáztható meg, hogy a IX. század elejétől az eddigi hanyatlást enyhe fel lendülés váltotta fel a birodalom több régiójában. Észak-Itália talán már a VIII. század végén kilépett válságos korszakából.

A IX. század elejétől a Rajna és a Loire közötti régiókban a polyptychákban emlegetett irtások a népességnövekedésre és a termőterületek bővítésére engednek következtetni. Nagy Károly alatt indult meg az arab betörések miatt elnéptelenedett Septimania újratelepítése hispániai keresztényekkel. Lombardiából is ismerünk új településeket. Szászország és Bajorország határvidékére, valamint Alemanniába sok elszegényedett frank költözött, s a vidék a Frankföld nevet kapta. A IX. század elejétől kezdődhetett a szőlő újbóli térhódítása is. Elképzelhető, hogy Nagy Károly korában kevesebb volt az éhínség, mint a VII. század végén és a VIII. század első felében. Ehhez a termelés szerény bővülése is hozzájárult.

A mezőgazdasági termelés lassú növekedéséhez a kereskedelem némi újjáéledése párosult. A templom- és kolostorépítés, mely kétségtelenül velejárója volt a Karoling-kornak, szintén feltételezett bizonyos szintű áruforgalmat. Einhard, Nagy Károly híres történetírója többször is utalt levelezésében arra, hogy utazásai során málhás kereskedőkkel találkozott. Például fríz kereskedők a Saint-Denis-i vásárra jártak mézet venni, hogy cserébe posztót adjanak el. A mainzi kereskedők rendszeresen szállítottak gabonát Felső-Germániából a Rajna-vidékre. A szentéletrajzokban bor- és sörkereskedelemre találunk utalásokat. A IX. század elején már sok püspöki székhely rendezett piacokat. A püspökségek és a nagyobb apátságok kereskedőket tartottak szükségleteik beszerzésére és fölöslegük értékesítésére. A keleti luxusereskedelem sem tűnt el teljesen. Az aacheni palota mellett keletkezett kereskedőtelepen zsidók is éltek, akik elsősorban keleti árukat hoztak az udvar ellátására.

Valószínű, hogy az Északi-tenger és a La Manche felé tartó kereskedelemnek ismét rendszeres útvonalai keletkeztek. Erre utalnak a portus nevű kereskedőtelepek megjelenése a Rajna (Mainz), a Maas (Verdun, Maastricht), az Escaut (Noyon) folyók völgyében és a tengerparton (Rouen, Boulogne, Quentovic, Dorestad).

A kereskedelmi fellendülés azonban törékenynek bizonyult. A IX. század közepétől felerősödő viking majd szaracén (arab) rablóhadjáratok a még kezdetleges kereskedelmi képződmények jelentős részét tönkretették.

2. A Karoling nagybirtok

Nagy Károly korának egyik leglényegesebb fejlődési eleme a középkori nagybirtok születése és térnyerése volt. Mint a születő feudális (urasági rendszer) berendezkedés alapegysége, az egész nyugati gazdaság- és társadalomfejlődés meghatározója lett. A keletre hódítást és a politikai berendezkedést a nagybirtokok keletre „araszolása” kísérte. A Rajna és a Loire közötti régiókból kiinduló nagybirtok így egy viszonylag egységes rendszer vázát kezdte hordozni birodalomszerte. A nagybirtok térnyerését azonban nem szabad túlértékelnünk. Károly korában a térnyerés folyamata még csak elindult.

A IX. század elején igen eltérő jellegű birtokszerkezettel rendelkező régiókból állt a birodalom. A nagybirtok csak a Rajna és a Loire között vált meghatározóvá, de anélkül, hogy a közép- és kisbirtokot eltüntette volna. Mivel a források zöme nagybirtokról — főleg egyházi–kolostori és uralkodói nagybirtokról — származik, sokáig úgy tartotta a történetírás, hogy ezek voltak a birodalom birtokviszonyainak meghatározói. Az írott forrásokat kiegészítő régészeti feltárások eredményei azonban óvatosabb megfogalmazásra intik a szakirodalmat. Itália északi felében és Dél-Galliában a római eredetű népesség többnyire közép- és kisbirtokon élt. Sok olyan ún. allodium és proprietas (saját tulajdonú, római jog alapján birtok) volt, melyet csak a tulajdonos és családja művelt.

A Rajnától keletre fekvő germán területek nem egyszerre és egyformán fogadták be a frank rendszer birtokviszonyait. Először Bajorországban és Alemanniában alakult ki a nagybirtokoknak egy ritka hálóját. Austrasia keleti részén és főleg Szászországban, Nagy Károly korában csak a püspöki és a kolostori nagybirtok jelent meg. Itt a régi germán családi kisbirtok uralkodott. Sok helyen még igazi tulajdonná sem vált. A IX. század elejéig a kolostori és a püspöki birtokok hálózata volt a legkifejlettebb. Kialakulása a késői ókorban kezdődött, és a VIII. század közepén már kb. hatszáz kolostori birtok volt. Nagy Károly alatt a kolostoralapítás felgyorsult. Uralkodásának minden évtizedében mintegy ötven új kolostor keletkezett. A IX. század elején legalább nyolcszáz kolostor volt a birodalomban.

Az urasági kezelésű föld és a paraszti kezelésű telkek együtteséből álló koraközépkori nagybirtok antik-római eredetű volt, melyet a betelepülő germán előkelők viszonylag gyorsan átvettek, s a VI. századtól egyházi, kolostori és világi formájában egyaránt terjesztettek. A késő-antik Meroving-kori és a Karoling-kori

nagybirtok nem volt teljesen azonos jellegű. A római rendszer utolsó és a Meroving-kor első századaiban a nagybirtok két részből állt: a villa-gazdaságból és a peculiumra (földre) ültetett szabad paraszti bérlők (colonusok) vagy házas szolgák (servi casati) által művelt családi gazdaságokból, „kisüzemekből”.

A birtok meghatározó belső részét a villa-gazdaság tulajdonosa — aki a római korban városban, a Merovingok idején már vidéken élt — rabszolga (mancipia) munkaerővel műveltette meg. Gyakran jól szervezett „nagyüzem” volt, amely piacra termelt. A termelést az üzem központjából, a villa rusticanából szervezték a tisztartók és a rabszolga-felügyelők. A villa-gazdaság központja egyben település is volt. A távol fekvő birtoktesteket nem volt érdemes rabszolgákkal műveltetni. Ezért ültetett a tulajdonos ezen földekre házas szolgákat és colonusokat. Az utóbbiak a föld használatáért bérleti díjat fizettek. A két rész, két egymás mellett élő üzemforma volt, s csak a tulajdonos személye kapcsolta össze. A villa-gazdaság nagyságát, arányát a birtokon belül a tulajdonos fogyasztási igényei, a piaci lehetőségek és a rendelkezésre álló rabszolgák száma határozta meg.

A VII. század folyamán a források a villa elnevezés mellett egyre gyakrabban új kifejezésekkel is illették az urasági kezelésű gazdaságot. Galliában a terra dominica (urasági föld), a Rajnától keletre a terra salica (a ház, a sala körüli föld) név terjedt el. A kis parcellákból álló paraszti kezelésű telek a terra mansionata (telki föld) elnevezést kapta. Az új nevek mögött gazdasági változás húzódott meg. A VII. századi hanyatlás, a piac eltűnése a villa-gazdaság szerepét átalakította: az árutermelés vagy megszűnt vagy mellékessé vált. A helyben lakó tulajdonos és familiája (háznépe) ellátása vált a legfőbb feladatává. Mivel az uraság „kedve szerint” élt, ellátásához aránylagosan jóval nagyobb területre volt szükség, mint a termelő társadalom esetében. A Meroving-kori urasági gazdaság, ha tehetne, készleteket is halmozott fel, s más urasági gazdaságokkal folytatott kereskedelemmel, cserével kiküszöbölhette esetleges egyoldalú termelését. A haszonszerzés eszménye és gyakorlata azonban nem volt ismeretes.

A római időkhöz és a Meroving-kor első századaikhoz képest a VIII. századtól a leglényegesebb változás a nagybirtok két része közötti kapcsolatban kezdődött. Továbbra is sok urasági gazdaság működött a központban élő rabszolgák munkaerejével, de egyre jelentősebbé vált a telekre ültetett rabszolgák szerepe. A telekre ültetés, amint említettük, a római korban is ismert volt a villa-gazdaság kereteiben gazdaságosan nem művelhető földek miatt. A VIII–IX. században más feladatot látott el ez a régi gyakorlat. A rabszolgaságnak ugyan volt utánpótlása a keletre hódítás következtében, de beszerzése így is nehézkes volt. Ezért egyszerűbb volt „újratermelni” a munkaerőt, családalapítást engedni számára és földre ültetni. Az újratermelés költségei már nem jelentkeztek, hisz a pénzügyviszonyoknak kis súlyuk volt. A szolgatelepek (mansus servilis) használatáért járó leglényegesebb szolgáltatás az urasági kezelés robotban való megművelése volt.

A telki állományban és népességében a közsabadok kisbirtokainak bekebelezése hozta a másik nagy változást. Az új folyamat a VIII. században leginkább a Rajna és a Loire közötti vidékeken bontakozott ki. A közsabadok és birtokainak függésbe kerülése, betagozódása a nagybirtok keretébe új munkaerő- és járadék-

forráshoz juttatta az uraságot. Az új földműves réteg többnyire terményt fizetett telke után az uraságnak, de ha szolgatelken ült, robottal is tartozott. Az átalakulás következtében a házi rabszolgák települései mellé a volt szabad falvak (vici-k) is bekerültek a nagybirtok keretébe.

Az urasági kezeléssel gazdászó egyre inkább a telkeken ülő népesség robotjától vált függővé, vagyis terjedelmének a robotoló népesség száma szabott határt. Az urasági gazdaság termelési önállósága ezzel csökkent, s a telki gazdaságok függvénye lett. A két rész közötti arány alakulásában az urasági igény befolyásoló szerepe lecsökkent. A terra dominica és a terra mansionata közötti konkrét arányról kevés a forrás. A Saint-Germain-des-Prés-i apátság Berryben (Párizsi-medence) lévő nouailly-i birtoka összesen 185 hektár volt. Ebből a saját kezelés csupán 51 hektárt (27 %-ot) tett ki. A 134 hektár paraszti kezeléssel föld hét telekből állt. Az apátság más birtokán ennél sokkal jelentősebb is lehetett a terra dominica aránya, de az 50 %-ot nem haladta meg. Ez ugyanis rendkívül magas rabszolgalétszámot feltételezett volna.

A vázolt átalakulás Nagy Károly korában még csak elindult, a klasszikus koraközépkori feudális nagybirtok (robotra alapuló urasági kezelés és paraszti kezelésű telkek együttese), majd a következő évszázadokban vált általánossá. Így a nagybirtokokon belül az urasági és a paraszti kezeléssel földeknek sokféle kombinációja létezett. Dél-Galliában gyakori volt az olyan nagybirtok — nem igazán feudális még —, mely csupán urasági kezeléssel állt és házi rabszolgával termelt. Olyan volt, mint a római villa-gazdaság. A szomszédságban lévő falvak többnyire allódiium tulajdonosokból álltak, s nem kötődtek a villához.

A nagybirtok klasszikus hazájában, a Loire-től északra viszont a IX. századra minden bizonnyal a két részből álló birtokok elterjedtek voltak. Legtöbbjükön az urasági gazdaság többféle munkaerőt — házi rabszolgát és telekre ültetett rabszolga robotját — hasznosított. Volt csak robottal művelt urasági kezelés is. Ahol ez vált meghatározóvá, ott a földműves népesség eddigi két települési egysége, a rabszolga villa és a szabad eredetű falu, a vicus kezdett összeolvadni. A telkes rabszolga betagozódott a születő középkori faluba, melyet gyakran szintén villának neveztek a források.

Az urasági gazdaság központja a curtis, a germán területeken a Fronhof volt, rajta az úr házával, a sala dominicával. Az úr házat gazdasági épületek (istálló, csűrök, magtárak), különböző feldolgozó egységek (sütőde, sörfőzde, malom, présház), uradalmi műhely (gynaecium) és a házi rabszolgák (ha voltak ilyenek) kunyhói vették körül. Az épületek közelében zöldségeskertek és az úr lovait ellátó kaszálók is lehettek. A nagyobb és gazdagabb curiákat kőfal, a kisebbeket sövénykerítés, palánk vette körül. A gazdag urak templomot vagy kápolnát is építettek, saját papjaik is voltak, akiket telekkel láttak el.

A capitulare de villis-ből ismerjük, hogy a királyi birtokokat iuex-ek (tisztartók) irányították, akik minden év karácsonyáig kötelesek voltak elszámolni az udvarnak. Beosztottaik, a villicusok (majorosok, kasznárok, gazdatisztek) segítettek a termelés megszervezésében és minden egyéb feladat ellátásában. A kisebb urasági gazdaságokat maga az úr irányította, gazdatisztje segítségével. Ez volt a

leggyakoribb megoldás, mivel a legtöbb urasági gazdaság csupán néhány teleknyi nagyságú volt, tucatnyi rajta élő szolgálóval. A terra dominica lehetett néhány tagból álló, jól szervezett „nagyüzem”, de lehetett szétszórt, a paraszti telkek között elhelyezkedő ún. urasági telkek (mansu dominicalis) halmaza is. Ez utóbbi esetben a gazdálkodás rendjét nem az úr, hanem a falu szabályozta a művelési rendszernek megfelelően. A földműves és az úr telke között nem volt lényeges különbség.

A jól szervezett urasági nagygazdaságok közül is kiemelkedett néhány kolostori kezelés, amelyen az antik nagyüzem legtöbb vívmányát ismerték, kiegészítve még ipari termeléssel. A gazdálkodással előszeretettel foglalkozó corbie-i apát, Adalard leírta, hogy a szakszerű kezelést a kolostor szükségletei diktálták, mivel a szerzetesi társadalom egy-egy birtokközpontban általában nagyobb létszámú volt, mint a világi uraságok familiái. Így nem véletlen, hogy a technikai vívmányok a kolostori gazdaságokból terjedtek el a többi típusú urasági gazdaságba. Nagy Károly korában itt jelentek meg a vízimalmok, sörfőzdek és présházak. A Saint-Germain-des-Prés-i apátság birtokain a IX. század elején ötvenkilenc vízimalmot tartott számon a polyptycha.

Az urasági földekhez a IX. századtól egyre több telek, földműves kezelésű kigazdaság kapcsolódott. A telek egyaránt lehetett római és frank eredetű. A római korban a villa-gazdaságból kihaló peculium („jóság”, telkes szolga földje) és a kistulajdonos vagy colonus egy fogattal megművelhető adózási egysége, „füstje”, a iugum volt a családi gazdálkodás alapja. A frankoknál a VIII. századra birtokká váló Hufe, hida volt a család létfenntartásának és a katonáskodásnak az alapja. A IX. századra a leggyakoribb elnevezése a mansus lett. Mansusnak eredetileg a beépített területet és a közvetlen környékét nevezték, vagyis a „belső” telket. Csak a IX. századtól értettek alatta külsőséget is. A születő telek valóban két részből állt: a belsősegből, a campos-ból (ház, udvar, kert) és a külsősegből, az appendiciából (szőlő, szántó, rét). Ez a két rész volt az alapja a közös földek (erdő, legelő, mocsár, vízpart stb.) használati jogának.

A mansust gyakran tenementumnak is nevezték, mely az uraság részéről a földművesnek átengedett járadékköteles földre vonatkozott.

A telkek nagysága rendkívül ingadozott. A lobbes-i apátságban 15 hektár volt a legkisebb és 38 hektár volt a legnagyobb. A Saint-Bertin apátság Boulonnais melletti birtokán kétszázötvenhárom telekből százötvenegy azonos, 18 hektár terjedelmű volt. Ez szervezett telepítésre utal, amikor minden új földműves azonos nagyságú földet kapott. Már ismeretes volt a telekaprózódás is: Párizs mellett négy faluban csupán 4–9 hektár között mozgott a telkek nagysága. Ekkora föld nem volt elegendő egy négy-hat fős család eltartásához és a járadék kifizetéséhez. A kor technikai színvonalán, a föld minőségétől függően legalább 10–20 hektár volt a létfenntartás alsó határa.

A gazdasági-társadalmi berendezkedést ugyan a korafeudális nagybirtokok és a még szabad, nagybirtokokon kívüli falvak hálózata határozta meg, de járulékosan más települési egység is létezett: az antik város átalakult maradványa. A Karoling-korban jogi és gazdasági értelemben az antik város már elpusztult, a középkori város még nem alakult ki. A volt római városok jó része legtöbbször

nem vesztette el teljesen népességét, lélekszáma nagyobb maradt, mint a falvaké. Létének fő forrása viszont szintén a föld volt. Fennmaradásukat a civitas-ok püspöki székhely jellegüknek köszönheték. A VIII. századtól az egyház is vidéki jellegűvé vált, azonban a városi püspöki székhelyek (civitas) jó része is megmaradt. A püspök jelenléte, székesegyház építése, a püspök egyházi és világi környezete, „familiája” jelentős kiszolgáló személyzetet, többek között iparosokat és kereskedőket is vonzott. A püspöki birtokok jövedelme és a tized a civitas-okba koncentráldott, így ezek a szerény pénz- és áruforgalom központjai is voltak.

A civitasoknak tehát volt eltérő jellege mind az urasági gazdaság központjaitól, mind pedig a falvaktól. A nagyobb püspöki székhelyek — Párizs, Arras, Metz, Tours, stb. — közvetlen közelében kolostorok épültek, s mellettük szolgálva vagy szabad eredetű népességgel apró falvak jöttek létre. A civitas, környező népességével együtt azonban így is legfeljebb néhány ezer fő lehetett. Párizst, Poitiers-t és Tours-t legfeljebb 4–5000 fő lakta.

Nagy Károly korában a nyugati keresztény világban egyetlen jelentős lélekszámú település, tényleges város volt, Róma. 800 körül kb. 20000 fő élt az örök városban. A népesség egyházi főméltóságokból, szerzetesekből, az antik-római arisztokrácia leszármazottjaiból, városi nemességből, a számukra termelő iparosokból, kereskedőkből és a kiszolgáló személyzetből állt. Azonban Róma is döntően a földbirtokaiból tartotta fenn magát.

3. Előkelők, közszabadok és szolgák

A birodalmat lakó populus Christianuson, a kereszténységében együvé tartozó népeken belül a kor gyakorlatla — mely római és barbár eredetű egyaránt lehetett — szabadokat és szolgákat különböztetett meg. Nagy Károly azt írta egyik missusának (királyi küldött), hogy „...nincs más, mint szabad és szolga”. A társadalom legnépesebb csoportját a szabadok képezték. Mint a római és a germán társadalom örökösei, a Karoling-kor szabadjai csak jogi értelemben voltak egyformák, abban, hogy nem tartoztak a szolgák közé. A római társadalom hierarchiája évezredek múlta tekintett vissza, de a germánok is régóta ismerték a szabadok közötti különbségeket.

A társadalmi különbségek egyrészt az uralkodó szolgálatából, másrészt a római társadalmi hierarchiából adódtak. A római előkelők örökölték vagyonukat és méltóságukat. A frankok elismerték ezt a hierarchiát. A frank-római megkülönböztetés, különösen a társadalom csúcsain a VI. század folyamán elhalványult, s a szabadokon belüli hierarchiát az etnikai származás nem befolyásolta. A római származású Tours-i Gergely a VI. század végén már nem tett különbséget római és frank előkelő között.

A Meroving-korban a társadalom zömét a különösebb tisztség nélküli közszabadok alkották, akik csupán az uralkodótól függtek. Még Nagy Károly is őket tekintette a társadalom gerincének, holott a IX. század elejére már csökkent társadalmi súlyuk. A frank szabad ember, a „homo francus” a VIII. századtól társadalmi állapotot fejezett ki, s nem etnikai hovatartozást. A frank közszabadság négy

társadalmi jegyet hordozott: katonáskodást, jogképességet, birtokbírhatást és földműves állapotot. A király szavára való hadbavonulás egyszerre volt kötelezettség és jog. Teljesítését, vagyis önmaga kiállítását katonának, birtokbírhatása és földműves munkája garantálta.

A katonáskodás képessége volt a társadalmi státus fenntartásának és a közszabadokból való kiemelkedésnek a legfontosabb eleme. A kiemelkedés szolgálton (servitium) keresztül történt. A Karoling „nemesség” a királyt szolgáló tisztségek (herceg, gróf, érsek, püspök stb.) viselésén alapult. A nobilitas (nemesség) szó még nem az igazi középkori értelemben vett nemesi állapot volt. Nem létezett lezárt határ közszabadság és nobilitas között, de az elkülönülés — több fontos jeggyel — már egyértelmű volt. A nemesi állapot katonai (testi), szellemi vagy vagyoni kiválóságot hordozott. A harcban való kiválóság a „vitészség” germán gyökerű volt, mely a dux-hoz (vezérhez) és a királyhoz való hűségben (fidelitas) és a fegyveres szolgálatban (servitium) fejeződött ki. A lovon járás külsődleges jegye lett az előkelőségnek. A kiválósághoz tisztség párosulhatott, mely általában csak ideiglenes volt, s nem lehetett örökölni, de viselése eredeti birtokához (atyai örökségéhez) újabbak szerzésével járt. A nemesi mivolt végleg elszakadt a földműveléstől. A „dologtalanság” nemesi tulajdonság lett, ahogy a „lakmározás” is, mely vagyoni állapotát hivatott kifejezni. A földbirtoklás az emberek (szolgák, lesüllyedt szabadok) feletti hatalommal kapcsolódott össze. A tulajdonlás és a hatalom ezen együttese volt a dominium.

Természetesen a Karoling „nemességnek” római gyökerei is voltak. Közel ezer római szenátori család maradt fenn a Meroving-korban, s ennél is jóval több városi középbirtokos (curialis) élte túl az átmenetet. A római előkelőségek eredetileg „polgári”, civil presztízst hordoztak. Örökölt birtokaik nagysága és a társadalomban elismert méltóságuk révén különültek el a többi szabadtól. A „dologtalanság” és a „lakmározás” náluk is kifogható külsődleges jegye volt társadalmi állapotuknak.

A frank állam keretébe kerülve a római előkelőségek is a király szolgálatába álltak és így a frank nobilisek fegyvertársai lettek, családjaik összeházasodtak egymással. A különleges erényekkel, kiválóságokkal való bírást a véren keresztül örökölni lehetett. Nagy Károly korában a vagyoni kiválóság már igen nagy szerepet játszott az „optimatákon” (legkiválóbbak) belül. A király 780-ban az alalmazás alapján a „nagyokon” belül három csoportot különített el. 240 dénárt fizettek azok, akiknek négyszáznál több telkük volt. Őket hívták fortiores-eknek („erősek”). 120 dénárral tartoztak a négyszáznál kevesebb, kétszáznál több tellekkel bírók. Nekik a mediocres név jutott. Végül a száz–kétszáz mansust birtoklók következtek, a minores-ek, akiknek 60 dénárt illet fizetni. A három réteg együttesen alkotta az optimatákat.

Martel Károly korától az eddigi arisztokrácia (nobilitas), mely többnyire Neustriában, Burgundiában és a déli tartományokban élt, új rétegekkel töltődött fel a születő Karoling-dinasztia középbirtokos, katonáskodó híveiből. Martel Károly és Kis Pipin hatalma az arisztokrácia támogatásától is függött, ezért híveiket is a sorába kívánta emelni. Számukra szabad utat engedtek a földszerzésben, mely

leggyakrabban teljes birtokbavételt jelentett. Martel Károly és Pipin egyrészt a Meroving-arisztokráciát kurtította meg austrasiai hívei javára, másrészt a hódító háborúkkal szerzett új birtokokat adta tulajdonukba, állami tisztségekbe ültetéssel párosítva. A földbirtokvagyon egyre inkább az előkelők különleges társadalmi helyzetének megőrzőjévé vált, s a származás a réteghez való tartozás egyik fontos jegye lett. Az arisztokrácián belüli kapcsolatokat még nem a hűbériség, hanem a rokoni szálak bonyolult szövevényei határozták meg. Nagy „klánok”, arisztokrata nemzetségek keletkeztek, melyeket a családi birtok tartott össze. A királyi családdal való rokonságba kerülés különös jelentőségű volt. Növelte a származás előkelőségét és vagyonszerzésre adott lehetőséget.

A Karoling arisztokrácia nemcsak katonai kiválóságra, öröklött vagyonra, származásra alapuló csoportokból állt. Voltak egyházi előkelőségek is, akik különleges szolgálatot teljesítettek és különleges kiválóságot tulajdonítottak maguknak. Az istent szolgáló klerikus előkelőségek (érsekek, püspökök, apátok) még nem különültek el a laikusoktól, a világiaktól, mivel nem volt cölibátus, papi nőtlenség. Klerikus és laikus családok házasodtak össze a magas egyházi tisztségek megszerzésére, megtartására. A püspöki családok a birodalom leggazdagabbjai közé tartoztak. A birtokok jövedelmén kívül a beszedett tized egynegyedét is élvezték.

Az egyházi arisztokrácia volt az első olyan réteg, mely a középkor kezdetétől különös jogállást, immunitást (mentességet) élvezett birtokai felett. Az immunitas eredete a későantik korba nyúlt vissza, amikor a kincstári birtokok mentesek voltak az állami adók alól. A Meroving királyok a birtokokkal együtt az immunitas gyakorlatát is átvették, de ez nem az egyenes adókra vonatkozott már, mivel ezek idővel eltűntek, hanem az alsó fokú bírászkodásra. A kincstári birtokokon élő népesség felett a jószágkormányzók kezében volt a bírászkodás joga. Az egyháznak adományozott kincstári birtokokkal a mentesség a püspökök és az apátok kezébe került.

A VIII. századtól a mentesség fokozatosan a nem kincstári eredetű egyházi birtokokra is kiterjedt. Nagy Károly az összes egyházi birtokra érvényesnek ismerte el, de fejében megkövetelte, hogy az egyház bizonyos grófi feladatokat ellásson. A legfontosabb a bírászkodás gyakorlata volt. Az immunitas azonban még korlátozott mértékben érvényesült. Egyrészt világi birtokokra nem terjedt ki, másrészt az uralkodó felügyeletet gyakorolt felette.

A közsabad állapotból csupán keskeny ösvény tartott az előkelők vékony rétegéhez. A szélesebb út a lesüllyedésé volt. A közsabad, a homo francus állapot bomlását Károly kora örökölte és tovább is adta a IX–X. századnak. Olyan folyamatról volt szó, mely több évszázadon át tartott. Neustriában, Burgundiában és Aquitániában a közsabadok tönkremenését már régóta ismerték.

A VIII–IX. század abban különbözött a Meroving-kortól, hogy a lesüllyedés folyamata felgyorsult. A közsabad állapot azonban ekkor sem tűnt el. A birodalom keleti régióiban a homo francus még valóban a társadalom gerincét alkotta, s a nyugati területeken is jelentős réteg maradt. Nagy Károly hadseregében tömegesen szolgáltak földműves katonák. A közsabad állapot pusztult, de fel is töltődött az újonnan szerzett germán területek társadalmával és az elszegényedett

frank új földre ültetésével, telepítéssel. A kettős folyamat a IX. századra dőlt el a lesüllyedés irányába. Mindkét irányú társadalmi mozgás közös vonása volt, hogy szétválasztotta a földművelést és a katonáskodást. A kiemelkedő közsabad a földművelést adta fel, a lesüllyedő a katonáskodástól volt kénytelen megválni, mert birtoka eltartóképesége nem állt arányban a hadviselés terheivel. A haditechnika fejlődése, a fegyverzet drágulása, a hadjáratok gyakorisága és a tisztségviselő előkelők (grófok, püspökök stb.) visszaélései miatt a hadbaszállás egyre több közsabad számára vált teljesíthetetlen feladattá.

Amennyiben a közsabad a fegyverbe hívásnak nem tudott eleget tenni, vagy előre lemondott birtokairól, s így megszűnt a kötelezettsége, vagy vállalta a bírásgot, a heriban-t. Legtöbbször azonban ez olyan magas összegnek bizonyult, hogy csak birtoka feladásával tudta megfizetni. A IX. század eleji capitularék egyértelműen tükrözték ezt a változást. Az állam szerepe kettős volt a közsabad állapot bomlásztásában. Egyrészt a hadbahívással, a hadfelszerelés terheinek növelésével és a tisztségviselők földszerző törekvésével ösztönözte a folyamatot. Másrészt viszont törekedett is a hadállítási alap fenntartására. A gyalogos frank harcos nélkülözhetetlen volt.

A függésbe kerülés egyik gyakori útja az ún. precaria-szerződés volt. A precaria a szerződéslevél egy formája volt, amely feltételes birtokadományra, a birtok haszonélvezetére vonatkozott. Így magát a feltételes birtokadományt is nevezték precariának. Ez általában földművelésre átadott birtok volt. Leginkább a precaria oblata (visszajuttatott precaria) terjedt el: a katonáskodás alól mentesülni kívánó közsabad felajánlotta birtokát egy másik szabad birtokosnak, aki azt a tulajdonjog megtartásával visszaadta a felajánlónak használatra, meghatározott járadék-szolgáltatás ellenében. A járadék jóval kisebb teher volt, mint a katonáskodás.

Előfordult, hogy a közsabad már teljesen elveszítette allódiúmiát, s a szolgasors elől csak úgy tudott megmenekülni, ha valamely birtokoshoz földért folyamodott. Az így kapott feltételes birtokot precaria datának, adományozott precariának hívták. Az egyház gyakran juttatott jutalmazott precariát (precaria remuneratoria) is, mivel bőven volt üres földje. Az egyháznak felajánlkozó kisbirtokos nemcsak a saját allódiúmiát kapta vissza használatra, hanem még plusz földet is kapott.

A közsabad állapot bomlásából olyan új társadalmi réteg keletkezett, mely az eddigi jogrend szerint se szabadnak, se szolgának nem minősült, hanem szabad eredetűnek számított. Nem határolódott el élesen sem a közsabadoktól, sem a szolgáltól. A colonus (bérlő), ingenuilis (szabad), villanus (falulakó), vulgari populo (alsó nép), ritkán pagenses névvel illetett réteg régi szabadságából több „csonkot” megőrizhetett. A szabad költözési jog, a telek örökletes bírása és falvaik önigazgatása (Mark-szervezete) a szabadságra emlékeztette.

Az új réteg ugyan bekerült a nagybirtok keretébe, de legtöbbször csak dologilag, a földje után fizetett járadékon keresztül függött a tulajdonos úrtól. Az egyházi nagybirtokok kivételével — melyet immunitas jog illetett — a bírászkodást az államhatalom helyi képviselői végezték felette. Jogképességéből annyit őrzött meg, hogy a bíróság előtt védekezhetett. A villanus telke leggyakrabban mansus ingenuilis-nek (szabad eredetű teleknek) minősült, melyről meghatározott, „szo-

kásba vett” járadékot fizetett, mint például mezőrészt (campi para) vagy fix, a terméshozam ingadozásától nem függő cenzust.

Nagy Károly korában már előfordult, hogy az urasági gazdaságban épített malmot, pékséget, prësházat stb. a szolgák melletti villani-k is kötelesek voltak használni, s ennek fejében illetéket fizetni. Ez volt az uraság részéről gyakorolt banalitás jog. Előfordult, hogy a villanus robottal is tartozott, amennyiben megüresedett szolgatelket (mansus servilis) művelt. A szabad eredet valamilyen ok folytán (pl. szolgatellekre kerülés) nemzedékek elteltével feledésbe merülhetett, s a környező világ összemoshatta a szolgálással. A colonus elnevezés mögött gyakorta ilyen bizonytalan eredetű, a szolgáláshoz csapott rétegről volt szó. A VI. századi Ravennában például a munkaerőhiány miatt a földtulajdonos robotot is kért a bérlőtől (colonustól). A IX. század eleji polyptychákban igen eltérő értelemben használták: jelenthetett a szolgálásból kiszabadult földművest, aki „földje szolgája” (röghöz kötött) volt. Itáliában a hibellarius-szal azonosították. Ha a colonus elköltözött a földjéről, tizenkét dénárt volt köteles fizetni urának. Más esetben szabad eredete elismert volt, telkét örökíthette, de röghözkötött állapotban élt. A galliai Saint-Bertin kolostor birtokán a földműves népesség egyharmada ilyen állapotú volt, s a collibertus-szal (félszabaddal) együtt emlegették. Ritkább esetben a colonus hospes, idegenből érkezett „vendéget”, telepest jelentett, többnyire szabad állapottal.

A frank közszabad nem csupán villanus vagy colonus állapotba sülyedhetett, hanem közvetlenül a szolgálásba is bekerülhetett. Amennyiben már mindenét elveszítette és adósságát sem tudta kifizetni, az éhenhalás vagy az elítélés elől a szolgálásba menekült, valamely nagyobb birtokosnak eladta magát.

A társadalom legalsó rétegét a rabszolgák–szolgák különböző csoportjai alkották. Mind a Meroving, mind a Karoling-korban a közszabadokhoz és a szabad eredetű függő népességhez képest kisebb létszámúak voltak. Az urasági gazdaságok megművelésében viszont meghatározó szerepet játszottak. A koraközépkori társadalomban éppúgy helye volt a rabszolgaságnak, mint a későantik berendezkedésben. A Meroving-arisztokrácia többnyire átvette a római tradíciókat a rabszolgatartásra vonatkozóan. Az antik rabszolgaság, a mancipia a rabszolga személytelen jellegét, „beszélő szerszám” mivoltát fejezte ki. A későantik korban lezáruló rabszolga utánpótlás a Meroving-korban valamelyest kiszélesedett. A germán királyságok zsákmányolással biztosították az utánpótlást. A rabszolga a Merovingok alatt sem számított jogképesnek, nem védekezhetett, nem házasodhatott szabadon, s ura tulajdonának számított. A lex Salica a lovakkal együtt emlegette a rabszolgát. Ha valaki egy rabszolgát megölt, tulajdonosának volt köteles vérdíjat fizetni érte. Adni-venni, ajándékozni lehetett, bár a pénzviszonyok szűkülése miatt ritkábban vált áruvá, mint a római korban.

A későrómai korhoz hasonlóan a koraközépkor is ismerte a rabszolga felszabadítását, mely a tulajdonos belátásától függött. A barbár törvénykönyvek kétfajta felszabadítást ismertek: a világít, az ún. király előtti, mely dénár fejében (per denarium) történt, és az egyház előtti. A világi felszabadítás dénárdobással (iacus denarii) kezdődött. A felszabadítást kérő rabszolga a király képviselőjének je-

lenlétében a tenyerén egy dénárt nyújtott urának, aki úgy megrázta a rabszolga kezét, hogy a dénár a háta mögé esett. Az így felszabadított rabszolga, eredeti római kifejezéssel, libertinus-szá (szabados) vált, s továbbra is ura szolgálatában maradt, cseléd vagy földre ültetett lett. A Karoling-korban litusnak, lidinek nevezték.

Az egyház előtti felszabadítás a püspök jelenlétében történt, s a felszabadított ún. tabularius lett, mely szintén félszabad állapotot fejezett ki. A tabularius az egyház tulajdonában maradt, és nem mehetett a világi felszabadítás elé. A libertinus (litus, lidi) és a tabularius a szolgálás egy új csoportjának forrásává vált. Olyan állapotot takart, mely a Karoling-korban félszabadnak számított, a következő — X–XI. — századokban viszont a klasszikus középkori szolgálás, a servage része lett.

Nagy Károly korában a szolgálás gerincét még a rabszolgaság alkotta, de összetételében változás állt be. A klasszikus rabszolgaállapot mellett egyre jelentősebbé vált a házas, telekre ültetett rabszolgák (servi casati) rétege. A Karoling-háborúk az utánpótlást is biztosították. Több forrás utal arra, hogy Verdunban, Metzben, Rouenban, Augsburgban, Barcelonában és Velencében rabszolgavásárok voltak. Áruként azonban drága volt a Karoling nagybirtok fölöslegtermeléséhez képest. Ezért a legjobb megoldás a telekre ültetés és a családalapítás engedélyezése volt, hisz öröklődött az állapot. Az öröklést az anyán keresztül tartották számon. Ha az anya rabszolga volt, a gyermeke is az lett, függetlenül az apa származásától.

A kereszténység elterjedése a rabszolgaság intézményét nem veszélyeztette, de keresztény rabszolga dologi volta tarthatatlanná vált. Több egyházi zsinat is elismerte, hogy a rabszolgának is van lelke, melyért az ura a felelős isten előtt. Ezért az egyház elítélte a rabszolga törvényen kívüli megölését, és kiközösítéssel fenyegette az elkövetőket. A rabszolgaság keresztény változatát Karoling-kori kifejezés (esclavus) alapján a történeti irodalom esclavage-nak nevezte el. Az esclavus szlávot jelentett: úgy tartották, hogy a hódító háborúk során szerzett rabszolgák szlávok voltak. Egy etnikai elnevezés egy társadalmi állapot kifejezésévé vált. Az esclavage tehát a római rabszolgasághoz képest lazább állapotot fejezett ki. Házasodhatott, az úr telkére ültetve a korábbihoz képest önállóbb termelési feltételekkel dolgozhatott, hogy biztosítsa a robotot, a munkaerő-utánpótlást és az úr által megszabott szolgáltatásokat.

Rabszolga állapota azonban megmaradt, elhalálózásakor érvényesült az úr holtkez-joga (manus mortua), vagyis ő jelölte ki az örököst és határozott az elhunyt javairól. Házaságkötéskor illetéket (maritagium) és ágypénzt fizetett urának. Rabszolga mivoltára az úr évente emlékeztette két dénár fejadó (capitagium) fizetésével. Elismert tulajdona, személyisége tehát most sem volt a rabszolgának, de dologi voltából már kiemelkedett.

A későbbi évszázadok felé tekintve, az esclavage-on keresztül vezetett az út a XI–XII. századi „klasszikus” középkori szolgáláshoz, a servage-hoz, mely állapot már jelentősen eltért az eredeti rabszolgáétól. A serf (szolga) a „föld tartozéka” lett, s nem az úr személyi tulajdona volt. Földje és vagyona hátrahagyásával és költözési díj (foris fugere) fizetésével el is költözhetett, amennyiben ura is bele-

egyezett. A Karoling-korban ez a „felhígult” szolgálás azonban még csak egy vékony réteget alkotott.

4. A hűbériség születése

A katonáskodás és a földművelés szétválása a közszabadokból egy új társadalmi csoport, a vassus (hűbéres, későbbi századokban vazallus) réteg születését indította el a VIII. században. Nem minden kisbirtokos szabadot veszélyeztetett a lesüllyedés, amennyiben birtoka nem volt elégséges a katonáskodáshoz. Szerencsés, a fegyverforgatásban tehetséges egyedei saját föld nélkül is kiemelkedhettek eddigi helyzetükből. Az új rétegnek a rendszerben betöltött funkciója, a katonai szolgálat a hűbéri viszonyok — birtokadományozásra épülő seniores (úr) – vassus közötti viszony — kezdeteivel kapcsolódott össze.

Eredete a Meroving-kori római és germán társadalomban keresendő. A késő-római korban elterjedt a *clientela*, mely a Meroving-kor zűrzavaros évszázadaiban is fontos szerepet töltött be. A kisbirtokos szabadok egy része katonai szolgálatra ajánlkozott az arisztokrata családoknál, hogy cserében oltalmat találjon. A felajánlkozó feladata a villa-gazdaság védelme, esetleg irányítása volt. Az ilyen katonai szolgálatot teljesítőket *buccelarii*-knak („kétszersültet evők”) vagy *gwassi*-knak, *vassi*-knak nevezték. A kelta *gwassi*-k eredetileg fiatal szolgálók voltak a villa-gazdaságban, s uruk katonáskodásra, a birtok védelmére fogta őket. Közülük többen lehettek rabszolga eredetűek is. A szabad és a szolga származású *gwassi*-kat egyaránt az úr tartotta el.

A germán népeknél szintén ismert volt szabadok katonai szolgálata a *Gefolgschaft* (kíséret) keretében. A barbár törvénykönyvek gyakran emlegettek katonai szolgálatában álló szabad harcosokat (*ingenuus in obsequio*). A hadikirály, majd a népkirály kíséretét az uralkodóhoz hűség (*fidelitas*) és szolgálat (*servitium*), valamint az uralkodó részéről nyújtott védelem (*trustis*) fűzte össze. A *Gefolgschaft* tagjai vagyongan nem, de rangban a legkiválóbbaknak számítottak. A kelta eredetű *vassi* név rájuk is elterjedt. Az uralkodó különleges védelmét, oltalmát (*mundeburdium*) élvező *vassi*-kat az uralkodó fegyverezte fel és az uralkodó „táplálta”. A kapcsolatnak morális tartalma is volt.

A Meroving-korban csak az uralkodó tarthatott kíséretet, viszont szolgáló katonái az anyagilag tehető magánbirtokosoknak is lehettek. A szolgáló viszonyba lépés a frankoknál szintén felajánlkozással történt. A legrégebbi ránk maradt dokumentumok a felajánlkozásról a VII. század közepi Saint-Denis-i szerzetes, Marculf formuláskönyvéből és a 725–750 közötti *tours*-i formuláskönyvből ismerjük. Az egyszerű szabad szolgálatát ajánlotta fel, hogy az úr (*dominus, seniores*) oltalmát, „táplálását” élvezhesse. Az úr felajánlkozás után hűségesküt tette a szolgálatába állt *vassus*-szal, aki katonai szolgálatot teljesített vagy ritkábban birtokot igazgatót.

A Meroving-korban tehát a katonai szolgálat vagy egyéb, nem földműves szolgálat két szálon bontakozott ki: az uralkodó kíséretében és az arisztokrácia birtokain. A kíséret tagjai a társadalom legelőkelőbbjei közé tagozódhattak be.

Gyakran *antrustio*-knak (testőröknek) is nevezték őket. A magánbirtokokon szolgáló *vassi*-k társadalmi rangja viszont szerény maradt. A szolgálathoz egyik szálon sem kapcsolódott birtok. A későbbi szolgálati birtok, a *beneficium* („jótétemény”) azonban ismert volt, csak más összefüggésben. A Meroving-korban, sőt még a VIII. század második felében is a birtokadományozás leggyakrabban örökbe, teljes tulajdonba szólt. Ezt a birtokot az adományozás után is *allodium*-nak, *proprietas*-nak nevezték, mivel teljes tulajdonba ment át. A „jótétemény” ritkán ilyen adományozást is jelenthetett. Leggyakrabban azonban valamilyen vagyon (föld, ház, rabszolga, pénz) részleges vagy/és ideiglenes átruházása volt. A tulajdonos akaratától függő megsegítés volt, s nem fűződött hozzá szolgálat.

A hűségen, szolgálaton és pártfogáson nyugvó *dominus*–*vassus* viszony és a *beneficium* összekapcsolódása Martel Károly korától ismert. A Meroving királyok kísérete a VIII. századra gyakorlatilag felbomlott. A *major domus* környezetében viszont egy új kíséret kezdett kialakulni, döntően ausrásiai közép-birtokosok köréből. Szolgálat fejében ezen kíséret tagjai kaptak először birtokadományt, a hadjárat idejére vagy élethosszigan.

A szolgálatért és hűségért való adományozás gyakorlata azt szolgálta, hogy a *vassus* ne kelljen „táplálni”, hanem önmagát állítsa ki katonának. Mivel a lovas-had alkalmazása bevált és terjedt, a szolgálatra való adományozás is folytatódott, sőt szélesedett. A szolgálatra való birtokadományozást a magánurak is kezdték alkalmazni. A *murbach*-i apátság (Elszász) egyik leveléből ismerjük például, hogy Adalbert *dux* fia, Eberhard 735–37 körül *beneficium*-ot adományozott szolgálat fejében. Károly uralkodása alatt a Rajna és a Loire közötti régióban elterjedt a *beneficium*-mal ellátott *vassus*-szolgálat. A nagybirtokosok jó része *seniores* lett. A IX. század elején a *vassus*-ra vonatkozóan megjelent a *militis, miles* („vitész”, katonai) elnevezés is. A „táplálás”, a *seniores* udvarában való *vassus*-tartás azonban nem tűnt el, s a IX. században is széles körűen ismert volt. Az ilyen hűbéreseket *pauperiones vassi*-knak, „szegény hűbéreseknak” nevezték.

A VIII–IX. század fordulójára a Rajnától keletre fekvő országrészekben is megjelent a szolgálat és a *beneficium* összekapcsolása, különösen Alemanniában és Bajorországban. Lombardiában, Aquitániában és Provence-ban viszont csak ritkán alkalmazták a katonai szolgálat ezen formáját. A hűbéreseket itt többnyire eltartottak, „tápláltak” maradtak, s közöttük még sok volt a szolgaszármazású (*ministerialis*). A *beneficium*-ra került hűbéres a földműves népességgel szemben uraságként jelent meg: rabszolgákat tartott és járadékot szedett a villanusoktól. A *seniores*-szel szemben azonban csupán a birtok javadalmainak élvezője maradt.

Nagy Károly korára a *beneficium*-ra alapuló *seniores*–*vassus* viszony olyan társadalmi jelenséggé vált, melyet az uralkodó személyi hatalmának növelésére is felhasznált. Elterjesztette a személyes esküt, amely azonban még nem önkéntes-ségen és egyenrangú kölcsönösségen nyugodott. Az uralkodónak túlsúlya volt. A királynak tett egyik első, ismert hűségeskü Bajor Tasilótól származott. A herceg 757-ben ünnepélyes keretek között, a birodalom előkelőségei előtt kezét Kis Pipin kezébe helyezte és hűséget, valamint szolgálatot fogadott. Tasilo nem önként, jószándékából tett esküt, hanem a frank király nyomására.

A Karoling uralkodó ösztönözte a „legkiválóbbak” számára a vele való hűbéri viszonyra lépést. A grófok és a missi-k (küldöttek) csak személyes hűség- esküvel tölthették be hivatalukat, mellyel a hivatalhoz kötött adománybirtok, honor vagy dignitas járt. A honor csak a hivatalviselés idejére kötődött személyhez. A IX. század közepétől az ilyen uralkodónak hűségesküt tett, honorbirtokot is élvező főtisztviselőket országnagyoknak (primores regni), „főhűbéreseknak” (vassi dominici) nevezték. Károly korában azonban a vassi dominici elnevezés nem előkelő származású királyi hűbéresekre is vonatkozott. A név nem tett különbséget vagyoni állapot és egyéb méltóság alapján közvetlenül a király hűbéresei között. Az uralkodó Kis Pipin nyomdokain haladva — a nagy előkelőségek mellett szegény származású katonai kiválóságokat is hűbéresévé fogadott. Számuk gyarapodásának azonban gátjai voltak. Egyrészt nem állt rendelkezésre elegendő eladományozható új birtok, másrészt a hűbéres kezére került kincstári birtokon a grófok hatásköre visszaszorult. A királyi vassus rendszer tehát erősítette és mérsékelte is az uralkodói hatalmat.

A VIII. század végén – IX. század elején Károly általában harminc teleknyi földet adott beneficiumként, mely bőségesen elegendő volt a szolgálat teljesítéséhez. A lovas katona kiállításához kb. tizenkét teleknyi földre volt szükség. A császár halálakor kb. tízezer olyan hűbéres volt, aki legalább harminc teleknyi beneficiummal rendelkezett. Károly a fiscus adományozásával rendkívül óvatosan bánt. Uralkodása alatt több birtokot szerzett, mint amennyit hűbérebe adott. Feltehető, hogy a magánurassági vassi-k száma a IX. század elején magasabb volt, mint az uralkodó szolgálatában állóké, viszont beneficiumuk átlagos terjedelme messze elmaradt a harminc teleknyitől.

A magánhűbéri viszonyhoz kötődő vassus réteg ugyan személyes viszonyban nem állt az uralkodóval, de a VIII. században és a IX. század első felében még nem szakadt el az államtól. Károly korában a hűbéri rendszer az államnak alárendelten működött. Az uralkodó több capitularében meglehetősen szigorúan szabályozta a seniores–vassus viszonyt. A király majd császár különösen hangsúlyozta, hogy hatalma egyaránt érvényesül a seniores és a vassus felett. A seniores a király hadbahívó parancsára köteles volt zászlaja alatt az összes vassusát magával vinni és méltó felfegyverzéséről gondoskodni. Hűbéreseinek számát nem titkolhatta el, alaptalanul nem űzhette el őket és nem vethette szolga állapotba. Mindez a hadbaállítás szükségleteit csorbította volna. A IX. század elejétől a hűbéres felett alsó fokon az ura bíraskodhatott a többi hűbérese jelenlétében. Ez a gyakorlat hosszabb távon, más körülményekkel együtt a világi immunitas kialakulásához, az uralkodói jogok részleges átengedéséhez vezetett.

A születő Karoling hűbériség tehát a IX. századra lényeges jegyév vált a társadalmi és a politikai berendezkedésnek, különösen a Rajna és a Loire közötti régióban, de még nem hatotta át az egész társadalmat. Még nem fűződött fel minden katonáskodó elem a hűbéri viszonyra, illetve még nem süllyedt le minden közsabad függő földműves állapotba. A közsabad állapot szintén lényeges vonása volt a társadalomnak. A beneficiummal összekapcsolódó hűbéri viszony nem alkotott többlépcsős rendszert. A X–XI. századra jellemző önkéntesség és

kölcsönös hűség sem volt még ismert, ahogy a beneficium örökölhetősége sem. A hűbéri viszonyhoz nem párosultak politikai–közhatalmi jogosítványok sem. Az állam által szabályozott, az állam szolgálatába állított társadalmi folyamat volt.

Források

- Caenegem, Raoul C. van: *Kurze Quellenkunde des westeuropäischen Mittelalters*. Göttinga, 1964.
- Genicot, Léopold: *Typologie des sources du Moyen Age occidental*. Tournhout, 1972.
- Gracianszkij, N.P. – Szkazkin, Sz.D.: *Középkori történeti chrestomathia*. I. köt. Szerk.: Borzsák István. Budapest 1952.
- Sz. Jónás Ilona szerk. *Európa és Közel-Kelet IV–XV. század*. Az anyagot gyűjtötte: Sz. Jónás Ilona, Niederhauser Emil, Orosz István. I/1–II/2. köt. Budapest, 1981.
- Monumenta Germaniae Historica. Scriptores in usum scholarium*. Hannover, 1895.
- Recueil des historiens des Gaules et de la France*. t. V. 742–814. dir. par Léopold Delisle. Paris, 1869.

Feldolgozások

- Bloch, Marc: *A történelem védelmében*. Budapest, 1974.
- Bautier, Robert-Henri: *A középkori Európa gazdasági fejlődése*. (kézirat gyanánt) ELTE, Budapest, 1982.
- Duby, Georges: *Emberek és struktúrák a középkorban*. Ford.: Vekerdí László. Budapest, 1978.
- Epperlein, Siegfried: *Nagy Károly*. Ford. Pálvölgyi Endre. Budapest, 1982.
- Pirenne, Henri: *A középkori gazdaság és társadalom története*. Budapest, 1983.
- Váczy Péter: *A középkor története*. Egyetemes történet II. köt. Budapest, 1936.
- Weber, Max: *Gazdaságtörténet*. Vál.: Bertalan László. Ford.: Erdélyi Ágnes. Utószó: Hahn István. Budapest, 1979.
- Bullogh, Donald A.: *The Age of Charlemagne*. London–Toronto, 1965.
- Devroey, Jean-Pierre: *Etudes sur le grand domaine carolingien*. Great Yannouth, Norfolk, 1993.
- Dopsch, Alfred: *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*. Bécs, 1930.
- Fichtenau, Heinrich: *L'Empire Carolingien*, trad. franc. Paris, 1958.
- Fossier, Robert: *La société médiévale*. Paris, 1991.
- Fourquin, Guy: *Histoire économique de l'Occident médiéval*. Paris, 1979.
- Ganshof, François-Louis: *Qu'est-ce que la féodalité?* deuxième éd. Bruxelles, 1947.
- Ganshof, François-Louis: *Recherches sur les Capitulaires*. Paris, 1958.
- Halphen, Louis: *Charlemagne et l'Empire Carolingien*. Paris, 1949.

- Handbuch der europäischen Wirtschaft- und Sozialgeschichte*. Szerk.: H. Kellenbenz. II. köt. J.A. van Houtte: *Europäische Wirtschaft- und Sozialgeschichte im Mittelalter*. Stuttgart, 1980.
- Histoire de la France rurale*. dir. par Georges Duby et Armand Wallon. t. I. Paris, 1975.
- Hodges, Richard – Whitehouse, David: *Mohamed, Charlemagne and the Pirene*. Thesis. London, 1983.
- Lavis, Ernest: *Histoire de France*. t. II. Paris, 1911.
- Le Goff, Jacques: *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris, 1964.
- Lemarignier, Jean-François: *La France médiévale. Institutions et société*. Paris, 1970.
- Lot, Ferdinand: *La fin du monde antique et le début du Moyen Age*. Paris, 1968.
- Perroy, Edouard: *Le monde Carolingien*. Paris, 1974.
- Pirenne, Henri: *Mohamet et Charlemagne*. Paris – Bruxelles, 1937.
- Riché, Pierre: *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien*. Paris, 1978.